

Københavnske pestkirkegårde i 1711

Kirkegårdsinspektør, cand. hortl. Jørgen Jørgensen

Gang på gang gennem tiderne er epidemiagtige sygdomme gået som en svøbe over lande og byer, spredende død og uhygge i sit kølvand. Først de senere århundreder giver spredte træk til oplysning om, hvilke foranstaltninger man traf for at forebygge sygdommene, og herunder også viden om de såkaldte københavnske pestkirkegårde. I 1701 havde København en ondartet koppeepidemi, i 1703 var den endnu hårdere, 1705 en farlig katarrhalsk feber, i sommeren 1708 forrådnelsesfeber, 1709 en meget farlig influenza og i 1710 en smittefeber.

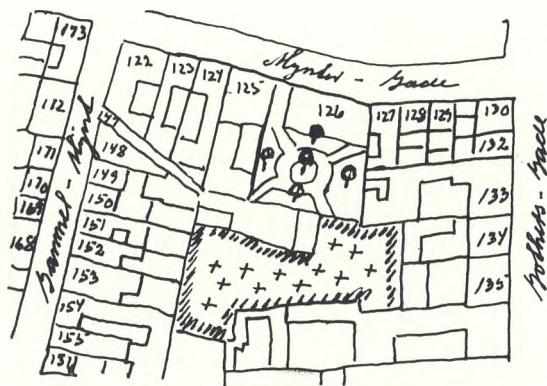
Men i 1711 kom den store pest, som i farlighed og dødelighed langt oversteg tidligere epidemier. Man havde holdt øje med dens fremtrængen, men den gav sig god tid, allerede 1708 kom den til Danzig og bredte sig herfra langsomt langs Østersøkysten og videre ind i Tyskland. 1710 var den nået til Lübeck, hvorfra smitten pr. skib blev bragt videre til Helsingør. Samtidig nåede udløbere af pesten byen fra Sverige, hvor den havde raset gennem 1710 med alene ca. 20.000 døde i Stockholm. Men stadigvæk troede autoriteterne i København, at byen ville gå fri, hvilket dog ikke blev tilfældet.

Hvordan stod København så rustet til at tage imod en epidemiagtig sygdom? Byen var beliggende i et sumpet, lavt terræn med snavsede gader, latrinkuler i gårdene, der blev tømt ud i kanalerne, og svin gik ugenerte rundt og rodede i snavs og affald, som fra husene blev kastet direkte ud på gader, torve og pladser. Forordninger med hensyn til gadernes renholdelse blev ikke overholdt, brolægning og afløbsrender var enten ikke gennemført eller dårligt vedligeholdte, hvorved regnvandet blev stående og i forbindelse med skarnet udsendte en kvælende luft i de smalle gader. *Holberg* siger i „Barselstuen“, at: „Gadernes Ureenhed er saa stor, at den ikke kan fortællles, opmales eller beskrives“. Byen havde intet hospital — og pestsygehusene blev først oprettet 2 måneder efter dens udbrud. Af byens 15 videnskabeligt uddannede læger var kun de 4 beskæftiget med at passe de pestsyge, ellers var behandlingen lagt i bartskeerlaugets hænder. Kendskab til pestens karakter, smitte eller behandling

havde man ikke. Det medicinske fakultet erklærede i sin „Underretning om Præservasjon og Curation mod Pesten“ 1709, at „ey nogen menneskelig Forstand kunde udgrunde den“, og i de medicinske lærebøger var „flygt straks, flygt langt væk og kom sent tilbage“ det bedste middel, man kunne anbefale; i Tyskland og Italien påbød øvrigheden flugt for pesten.

Kirkegårdsforholdene var under al kritik på grund af „indgroet Fordoms og mørk Vankundigheds Forret at ville begraves i Kirker og paa Kirkegaardene inde i Byerne“. Man ville kun begraves i byens kirker eller på de små kirkegårde, der var anlagt omkring sognekirkerne inden for byens volde; det blev betragtet som en skam at blive begravet uden for byen som forbeholdt de fattige. De begravelsespladser, der stod til rådighed, var selv under normale forhold utilstrækkelige, og da pesten satte ind, blev tilstandene ubeskrivelige; traditionen blev ført videre, intet kunne få befolkningen til at fravige gammel sædvane. I Stockholm blev det under pesten forbudt at begrave i kirkerne, men det turde myndighederne ikke gribe til i Danmark, man nøjedes med et reskript af 8/9-1711, hvorefter det blev forordnet, at ingen grav i nogen kirke måtte være åben fra kl. 5 morgen indtil eftermiddagsbønnen. Den 22/9-1711 blev det bestemt, at alle nye grave skulle fyldes med sand, „saasom vii hafve maat fornemme, at af grafvene udi kierkerne samt dess capeller skal opstige een u-lidelig stanck“.

Forholdene blev mere og mere fortvivlede, men stadig ville man kun benytte de gamle begravelsespladser; på den pestkirkegård, der blev etableret ved den gamle soldaterkirkegård (Garnisons) og kastellet blev kun de fattige begravet. Forholdene derude har været uhyggelige, der blev gravet 40 liggruber (3 alen dybe og 200 alen lange) og heri blev „nedstuvet“ ca. 8000 lig. Stanken har været overvældende, idet der som regel var op til 100 ubegravede lig, der stod 3—4 dage, inden de kom i jorden (der var ingen, der ville udføre gravearbejdet; fanger blev tvangsudskrevet, men de stak af), medens de begravede knap nok var dækket af et tyndt jordlag. Sundhedskommis-

sionen anbefalede militæret „at løse nogle kanonskud over gruberne for at dissipere den onde lugt“. Ved gravning til bebyggelse i Livjærgade er man truffet på disse liggruber med ligene lagt tæt sammen og over hinanden i de primitivt sammentømrede kister.

Graverne ved byens kirkegårde tjente gode penge under pesten og forsøgte at skaffe plads til så mange lig som muligt. Graverne skulle iflg. forordning af 1/8-1711 være 3 alen dybe, og graverne ved byens kirkegårde måtte på rådhuset aflægge ed på, at de ville overholde dette dybdemål. 1/9-1711 blev loven skærpet, idet graverne blev idømt en bøde på 20 Rd., hvis de ikke overholdt målene; men det var alligevel ikke ualmindeligt, at graverne indeholdt indtil 5 kister; undertiden gravedes gamle kister op for at gøre graven dybere med plads til flere kister. Vejene over kirkegårdene blev mere og mere ufremkommelige, og stanken blev mere og mere ulidelig. Det blev kun lidt

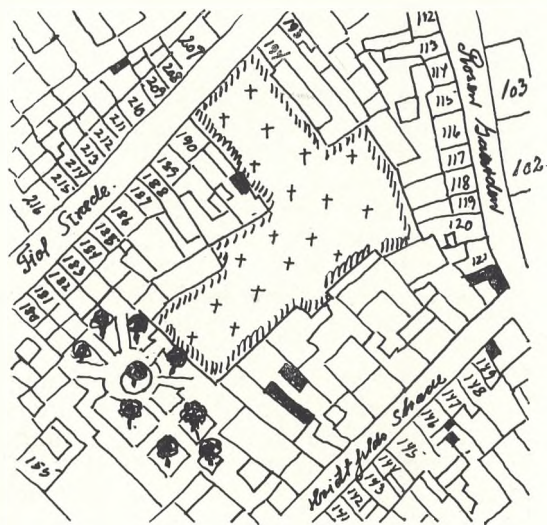
afhjulpet ved, at graverne blev tilført læsket kalk (iflg. forordning af 1/8-1711 „til et lidet Liig skal een goed giøben (håndfuld) fuld, til et maadeligt Liig to giøben fuld, og til et stort og fyldigt Liig tre giøben fuld“), og at man, hvor der kun var et tyndt jordlag over kisterne, tilførte sand; således blev der til Frue kirkegård brugt 800 læs sand.

Da byens kirkegårde var fyldte til birstepunktet eller derover, forsøgte man med hjælpekirkegårde uden for voldene, nemlig den omtalte uden for Østerport ved Kastelsvej og en ved pestsygehuset Vodroffgaard ved søerne, men intet hjalp; befolkningen ville begraves inde i byen; man gravsatte endog ligene om natten for at undgå de udenbys kirkegårde. Hvor stærk traditionen var med hensyn til at benytte de sædvanlige begravelseskikke, kan man se af, at amagerbønderne holdt gravøl for de pestdøde på den måde, at kvinderne arrangerede „Tractement paa selve de Borde, som Ligene hafde lagt paa“.

Sundhedskommissionen turde ikke gå imod borgernes indstilling og gjorde netop, hvad de ikke skulle have gjort: de etablerede hjælpekirkegårde underlagt sognekirkerne inde i selve byen.

Holmens kirke fik tilladelse til at benytte kirkegården ved Sct. Anna Rotunde (Chr. IV's aldrig fuldførte rundkirke), der lå omtrent ved det nuværende Sølv-gades kaserne. Kirkegården var taget i brug under en voldsom blodsot, der rasede i byen 1662, men nu henlå ude af brug „aaben, uindhegnet og under fæfode“, og havde siden været benyttet som lergrav. Allerede i 1712 var den på tale som losseplads, og senere blev en del af den brugt til planteskole.

„Landgreven“ blev hjælpekirkegård for Nicolaj kirke og lå mellem Borgergade, Gothersgade, St. Kongensgade og Dronningens Tværgade. Mod Borgergade var den begrænset af en række små ejendomme, på de andre sider af større ejendomme med haver ned mod kirkegården. Grunden havde, inden kirken købte den, været beværtnings-, forlystelses- og frugthave, hvilket anføres i skødet af 3/9-1711. Købesummen var 2600 Rd., og kirkegården (6676 kvadratalen) stod menighedsrådet i 2715 Rd. og 15 Mk. efter at den var indrettet til sit formål. Man får et temmelig tydeligt billede af, hvor forsømt kirkegården har været, gennem rådstue-

protokollerne. Småfolk, der benyttede den, havde ikke meget at skulle have sagt, og myndighederne havde kun liden interesse for dem og så gennem fingre med de overgreb, der foregik. Naboerne betragtede den som fælles losseplads, tørre- og oplagsplads samt som lysthave. Allerede i 1721 indgav kirkeværgen *N. Henriksen* til magistraten et andragende om, at husene og pladsen måtte blive besigtiget, og resolverede „enten til Reparation eller Sælgelse“. Resultatet blev, at 1900 kvadratalen blev solgt bort, og at plankeværket blev istandsat. I 1733 klager graver *J. Thune* over en af naboerne: „Kaptajn Leegaard opfylder Kirkegaarden med Klæde og andet, saa Folk knap kunne komme frem med Ligene, hvorfor mange af den grund ikke vil benytte den, hvorved Kirken taber en stor del af sin Interesse.“ Magistraten fandt ud af, at dette ikke kunne skade kirkegården, hvorfor intet derfor skulle skade Leegaard.

Der herskede de mærkeligste tilstande; kirkegården blev brugt til henkastning af døde hunde og katte og alt muligt affald, og blev også benyttet til keglespil. Kirkegården har fra begyndelsen været temmelig godt beplantet med træer fra den oprindelige forlystelseshave, men efterhånden gik beplantningen til af mangel på pasning; da yderligere overceremonimester *Vincens Lerche* klagede over nogle store træer, gav magistraten omgående sin tilslutning til fældning, „da træerne var til ingen nytte“. Efterhånden fik alle husejerne, der boede omkring kirkegården, låger derind til, og trods gentagne påbud blev de alle ved med at benytte den som deres private domæne ved at husere og slå gækken løs med „Drik og Svir og med Skrig og Skraal“. Kirkegården blev som de andre hjælpekirkegårde nedlagt 1760, da Assistentens kirkegård på Nørrebro blev anlagt.

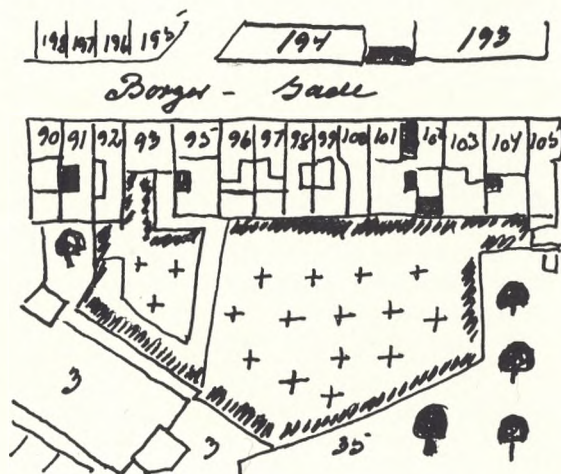
„Wismar“, der var assistentskirkegård for Helligåndskirken, lå mellem Gothersgade, Rigensgade, Gammel Mønt og Møntergade på det gamle Sct. Claraklosters grund, den var på 3183 kvadratalen og var den mindste af hjælpekirkegårdene. Den oprindelige begravelsesbog mangler, men der eksisterer en fra 1713, og næsten alle, der benyttede denne kirkegård, var småkårsfolk.

Naboerne brugte den til affaldsplads, og en hujlmand (*P. Christoffersen* fra

Møntergade) benyttede den til værksted og tømmerplads, og trods gentagne klager gav magistraten ham lov til at fortsætte virksomheden mod en årlig afgift på 6 Rd. Magistraten brugte selv kirkegården til brændselsmagasin.

Til vedligeholdelse brugtes der ikke mange penge, allerede 1726 væltede hele plankeværket omkring kirkegården „dels af Stormen og dels af Raaddenskab“. Kirkegården var formentlig delt tværs over med et stakit med 2 låger for at adskille frijordsbegravelser fra de „andre pæne folk“. Når kirkegården ellers omtales i protokollerne er det som ved de andre hjælpekirkegårde — kun ufred og de stadigt tilbagevendende låger, der gang på gang omtales. Husejerne brød sig ikke en døjt om magistratens bestemmelser, lågerne blev ikke muret til, endsige lukkede, da „det kunde vel ikke være de Døde til nogen Hinder“.

„Linden“, Frue kirkes hjælpekirkegård, der lå mellem St. Fiolstræde, Rosengården, Peter Huitfeldtsstræde og Kryсталgade, var på 6587 kvadratalen. Den 12/8-1711 afsluttede kirkeværgen *N. Jacobsen Weger* handelen med jordstykkets ejer, murermester *J. Kalte* for 3816 Rd. og 4 Mk. Man lod straks „med al mulig flid og ikke ringe bekostning Pladsen det bedste som kunde ske udi diise bedrøvelige Tider gøre ryddelig og bekvem til Ligenes Nedsættelse“. Allerede dagen efter blev den indviet (13/8-1711) af sognepræsten, professor *J. Christensen Lodberg* i overværelse af repræsentanter fra universitetet og byens præster, og samme eftermiddag fandt den første begravelse

114. Landgreven.
112-114 stammer
fra Geddes
Kvarterkort over
Kbhvn 1757.

sted, Frue kirkes første assistenspræst *L. Sandager*; han blev gravsat midt på pladsen, i samme grav blev det sidste lig også nedsat d. 4/11-1760. Kirkegården blev brugt til begravelsesplads for de studenter, der under pesten fungerede som ligbærere, og som døde i stort tal. At den har været stærkt benyttet, viser tallene: august 418, september 673, oktober 186, november 30 og i hele året 1712 kun 43. Dette sidste tal må ses i forbindelse med forordningen, der forbød åbning af pestgrave det første år. I resten af den tid, kirkegården fungerede, blev der begravet ca. 150 lig om året. Som ved de andre kirkegårde viser universitetets protokoller de tilbagevendende trætter med ejerne af naboejendommene. 1716 nedlagde *Notarius Publicus* forbud mod en låge, som maler *L. Michelsen* havde opsat, manden svarede notaren, „at han ikke gad svare paa saadan noget“, men han må sikkert have rettet sig efter forbudet, for han optræder ikke mere i klagerne.

Trinitatis kirkes annexkirkegård havde ikke noget særligt navn og lå mellem Åbenrå, Landemærket, Gothersgade og Rosenborggade. Arealet var 3448 kvadratalen og benævnes i kirkebogen „den nye Jord i Aabenraa“ eller „de fattiges Gaard i Gothersgade“. Den første begravelse fandt sted 19/8-1711, den sidste 4/11-1760. Om denne kirkegård ved vi meget lidt, kirkebogen er sjuksket ført, det er ofte vanskeligt at se, hvad der vedrører den gamle — og hvad der vedrører hjælpekirkens kirkegården. Selv de sædvanlige stridigheder om låger eller affald høres der intet om i begyndelsen, men i 1759 klages der over tømremester *J. Christensen Ruus*, som benyttede den til oplagsplads og lod tilhugge materialer til møller på kirkegården, han havde rammet pæle gennem kisterne — tilmed var han slet ikke nabo til kirkegården, men boede et stykke derfra, men den var en billig plads at benytte. Han blev dømt til at flytte og gøre gravene i stand. Kirkegården blev som de andre nedlagt 1760 på betingelse af at køberne ikke måtte bygge før 1780, men allerede i 1763 fik de første lov til at bygge på pladsen.

Hjælpekirkens kirkegården for Sct. Petri kirke lå i den nordlige del af grunden Lars Lejstræde, Nørrevoldgade, Teglgårdsstræde og St. Pederstræde og var på 6391 kvadratalen, hvoraf 1000 kvadratalen var

udlagt som haver til graverne, mod at de leverede blomster til kirken. Indvielsen fandt sted 21/9-1711 under overværelse af en „folkerig forsamling“ og blev foretaget af præsten, professor *Heinrich Dürkop*. De mange uoverensstemmelser mellem naboerne og kirkegården som på de andre kirkegårde har tilsyneladende ikke fundet sted her, det er, som om forstander og ældste har haft større myndighed end både magistrat og universitet, her er ingen tilfælde af tilladelse givet til låger eller vinduer mod „ussel mammon“. Ganke vist blev kirkegården benyttet af lemmerne i kirkens plejehjem, men hjemmet stod i forbindelse med kirkegården, som jo lå og ventede på hjemmets beboere. I 1760, da de andre kirkegårde skulle nedlægges, og magistraten skulle have grundene gratis som vederlag for den nye kirkegård på Nørrebro, protesterede forstanderskabet og fik gennemtrumfet, at menigheden fik ret til grunden for 1200 Rd.

Endnu en gammel kirkegård blev taget i brug under epidemien, nemlig den allerede 1696 nedlagte kirkegård på Christianshavn, som lå ved den nuværende Vor Frelses kirke.

Fælles for alle hjælpekirkens kirkegårde er, at der intet vides om deres udseende og anlæg, planer over dem har aldrig eksisteret. De har sikkert været domineret af mere eller mindre nedtrådte eller sunkne gravtuer, mindesmærker, når de fandtes, har været små og uanselige. Beplantningen har bestået af, hvad der fandtes på arealet, inden det blev taget i brug til kirkegård. Der findes i rådstueprotokollerne kun én post, der hedder indkøb af planter, hvor graveren ved „Wismar“ *Søren Pay* i 1720 fik udbetalt 6 Rd. for at have plantet nogle træer „paa det de kan blive uforrykte“. De bar alle præg af at være skabt i en nødsituation, misrøgtede lå de indeklemte mellem husblokkene, betragtet som sidste hvilested for samfundets mindrebemidlede.

Da pesten slut på året 1711 ebbede ud, kunne dens høst gøres op. København havde dengang ca. 60.000 indbyggere, heraf var ca. en trediedel døde. Politimester *Ernst* meddeler i sin officielle rapport til kongen fra „Sundheds Contoiret“, at de indkomne ugesedler viste 22.535 dødsfald i året 1711.